

УДК 94(477)“1860/1889”

А. І. Нікітенко

“Я РОЗІВ'Ю, Я НАВЕДУ ЇЇ НА РОЗУМ!": ШЛЮБНІ ІДЕАЛИ ТА СТРАТЕГІЇ У СЕРЕДОВИЩІ НАРОДОЛЮБНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті йдеться про погляди на одруження та шлюбні стратегії представників народоловної інтелігенції Наддніпрянщини у другій половині ХІХ ст. На основі вивчення нарративних джерел: мемуаристики, епістоляріїв, художньої літератури були визначені особливості чоловічого та жіночого бачення майбутнього партнера і роль у цьому ідеологічних переконань, досліджені тактики матримоніальної поведінки.

Ключові слова: народоловна інтелігенція, шлюб, матримоніальна поведінка, шлюбні ідеали, фіктивне одруження.

Народоловна інтелігенція другої половини ХІХ ст. потужно студіюється у сучасній вітчизняній історіографії. Її громадської, науково-педагогічної, просвітницької діяльності стосується солідний масив фахової літератури. Та на фоні активності науковців особливо помітні тематико-проблематичні лакуни: домінування у дослідницьких підходах національної парадигми змістило на периферію вивчення сюжетів, контекстуально пов'язаних з приватним життям, зокрема – шлюбом та стосунками у ньому.

У наслідок перервності української державної традиції провідна роль в інтелектуальному оформленні національної ідеї належала інтелігенції. Політика Російської імперії у пореформений час набрала ще більш несприятливого характеру для українського руху. Це обумовило неможливість повноцінно реалізувати власну ідеологію як інтелектуальний продукт поза приятельським колом, шлюбом та сім'єю. Тож дослідження подружнього життя не лише вносить ґрунтовні доповнення до розвідок про народоловних інтелігентів, а й виступає конструктивним засобом осмислення культурної та інтелектуальної історії України. З іншого боку воно актуальне й у більш “широкому” сенсі, адже вивчення ідеалістичних шлюбних шукань та матримоніальних стратегій дозволяє долучитися до пошуків відповідей на питання щодо співвідношення індивідуальних інтенцій та системи колективного примусу [1, с. 93].

Зазначена проблематика майже не висвітлюється у працях українських науковців (певне виключення становлять монографії Є. Нахліка) [2–3]. Але у нагоді стає чималий методологічний досвід аналізу уявлень про шлюб і взаємини подружжя, гендерних установок, сексуальності, повсякденних тактик народників, зокрема – жінок, накопичений у дослідженнях зарубіжних фахівців: Р. Стайтса [4], Б. Пієтров-Еннкер [5], В. Пономарьової, Л. Хорошилової [6], С. Екштута [7].

У рамках даної статті ми керувалися метою розглянути шлюбні ідеали та стратегії у середовищі народоловної інтелігенції та виявити їхню своєрідність (якщо була). Для реалізації мети слід проаналізувати бачення майбутнього партнера, осмислити мотивацію до одруження та сам спосіб узяти шлюб. Полею пошуку відповідей на поставлені питання стали нарративні джерела з народоловного середовища, зокрема, жіночі та чоловічі спогади, епістолярії з приятельського та родинного середовища. Важливе місце належить українській та російській белетристиці другої половини ХІХ ст. – потужному інструменту впливу на формування шлюбних стратегій, ідеалів та стереотипів, яка швидко реагувала на вектор суспільних змін.

Принагідно пояснимо основну термінологію, якою оперуємо у статті. Під народоловною інтелігенцією розуміємо учасників українського руху другої половини ХІХ ст. “Українські народоловці”, “народоловці” – одна з найпоширеніших їхніх самоназв, автентичність якої засвідчують епістолярії, щоденники та мемуаристика [8, с. 65–80]. Шлюбні ідеали визначаємо як досконалий образ супутника життя та подружніх взаємин, сформований на основі культурно-інтелектуальних уявлень особистості. Пошук та вибір партнера, на які впливає сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, трактуємо як шлюбні стратегії. Щодо територіальних меж – Наддніпрянщина вживається у широкому розумінні даного поняття та охоплює історико-географічні рамки Правобережжя, Лівобережжя та Півдня України.

Письменник І. Нечуй-Левицький у повісті “Хмари” (єдиному великому літературному творі про народоловну інтелігенцію Наддніпрянщини 1860-х ст.) так описує мрії головного героя, Павла Радюка про майбутню дружину: “... якби його жінка була й гарна, до того ще й розумна і не цуралась наукової книжки, щоб з нею можна було поговорити про щось вище, ніж бали, танці та моди. Йому тепер здавалась будуча жінка якимсь товаришем студентом, розумним і просвіченим, котра стояла б з ним нарівні розумом, просвітою, а найбільше – поглядами й пересвідченнями” [9, с. 224]. Цей пасаж влучно відбиває ревізію поглядів на шлюб та сім'ю, яка відбулася під час модернізаційних змін другої половини ХІХ ст. Перехід від патріархальної сім'ї до демократичної, процес жіночої емансипації, з одного боку, та ідеї романтизму і ранні соціалістичні вчення, які визначили переконання інтелігенції – з іншого, суттєво вплинули на бачення одруження та супутника життя.

Белетристика зафіксувала ще одну важливу зміну, увиразнену у 1860-х рр.: шлюб на основі взаємних почуттів. Якщо раніше одруження суворіше контролювалося сім'єю, а партнер обирався переважно в межах своєї соціальної групи, то тепер достатніми підставами для нього могло стати обопільне бажання молодих людей. Очікування радості взаємного задоволення почуттів у сімейному житті стало актуальним прагненням в середовищі інтелігенції. “...Ми вже знали, що кохаємо один одного і що ніякі ані національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать”, – писала С. Русова в “Моїх споминах” [10, с. 157]. Інша представниця

народолюбної спільноти – Л. Драгоманова, після весілля зазначала, що “щаслива коханням мого дорогого Миші” [11, с. 437].

Дослідниця подружнього життя В. Веремєнко слушно наголошувала, що окрім кохання у жінці чоловіки прагнули відшукати “молодшого товариша” та помічника, ту, хто розділить з ними їхні світоглядні шукання [12, с. 48–49]. Освічена жінка, яку можна поставити нарівні з собою – один з шлюбних ідеалів народолюбної інтелігенції. В. Антонович захопився своєю першою дружиною В. Міхель, великою мірою, через її інтерес до “соціалістичних” ідей [13, с. 139]. Приязне знайомство та взаємна симпатія Х. Васневської та Ф. Вовка, що закінчилось весіллям, розпочалися під час складання Київською Старою громадою “Словника” [14, с. 187].

Зазначимо, що кількість дівчат, які цілеспрямовано цікавилися демократичними ідеями, виявляли бажання займатись громадською працею, не говорячи вже про ідеї народолюбства, була мізерною. Гімназії та інститути були покликани надати основні знання та підготувати до сімейного життя, але не зробити їх активними членами суспільства. Малорезультативна полеміка періодиці навколо “жіночого питання” точилась десятиліттями. Намагання впровадити вищу жіночу освіту гальмувалися як і консерватизмом суспільства, так і державою [15, с. 223–230].

Відповідні переконання у окремих випадках могли сформуватися під впливом родичів та найближчого кола спілкування. Юна панянка могла читати їхні книги, слухати розмови та брати в них участь. Так формувались її суспільно-національні погляди та світогляд, як наприклад, О. Драгоманової (Косач), котра до заміжжя проживала з братом і перебувала під його впливом. Становлення поглядів С. Русової відбулося у наслідок спілкування з приятелями старшої сестри – представниками Київської Старої громади [10, с. 150]. У оповіданні М. Старицького “Зірниця” описано роль у житті героїні найманого вчителя, котрий вчив її української мови та постачав літературою [16, с. 320].

Якщо до заміжжя дівчина не виявляла охоти до опанування серйозної літератури, філософських вчень, то принаймні частина чоловіків були не проти просвічувати свою обраницю, а також плекати у ній симпатії до українського руху та демократичних ідей. Майбутні дружини народолюбців часто походили з різноетнічних категорій і по цілком логічних причинах були далекими від українства. С. Русова, наприклад, згадувала, що у юності не могла і двох слів сказати українською мовою та відзначала, що заслуга у формуванні її поглядів належала майбутньому чоловіку: “Він... збудив у мені *ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала всією моєю працею довіг літа* (курсив наш – А. Н.)” [10, с. 156].

Іноколи досягти бажаного результату, розвиваючи інтелект на національне почуття дівчат, було легко. Але за умов байдужості до самоосвіти та українства потрібні були інші способи, більш обережні та різноманітні педагогічні маневри. Вже згаданий вище герой роману “Хмари” так описав свій план щодо інтелектуального розвитку коханої дівчини: “... я розвію, я наведу її на розум!... Тепер підуть екзамени, мені буде ніколи. Я буду забавлять її тим часом французькими романами, коли вже вона має до їх великий потяг. А після екзаменів буду давати їй легші критичні книжки на сьогочасні руські й заграничні повісті, потім принесу їй дещо наукове, поважніше. Я згодом колись доведу її своєю розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришем і другом, рівним зі мною просвітою й любов’ю до рідного краю, до рідної мови (курсив наш – А.Н.)” [9, с. 224].

Одним із засобів формування народолюбних симпатій та їхнім виявом, демонстрацією, стала українська мова. Це відбилося в комплексі листів Павла Житецького до майбутньої дружини В. Демченко за 1863–1865 рр., написаних гарною літературною українською мовою, з використанням багатьох пестливих слів (“ясочка”, “ягідка”, “голубонька” та ін.).

Такими листами П. Житецький не тільки демонстрував перед коханою дівчиною красу рідної мови та власні народолюбні симпатії, а й цілеспрямовано заохочував використовувати її. Спочатку Варвара навіть не могла збагнути значення окремих слів Наречений писав їх російською транскрипцією (в дужках) [17, арк.7]. Але з плином часу успіхи дівчини в освоєнні української мови його навіть вразили: “... хоч правду тобі сказати, ти мене дивуєш українськими листами: так добре вони по українські написані... Куди лучче, як перше писала ти по руські. Я тепер і не можу представити собі, щоб ти до мене листи писала по руські – так пишеш, як будто ти і говорить по руські не вмієш.” [17, арк. 47]. У подальшому житті мовою сімейного спілкування Житецьких стала виключно українська [18, арк. 1]. Аналіз епістолярних архівів Антоновичів, Драгоманових, Кістяківських, Лисенків та інших інтелігентних родин засвідчує, що у подружньому листуванні українська мова вживалася часто [8, арк. 93].

В одному з листів до В. Демченко є цікавий пасаж щодо того, що наречений у майбутньому бачить (чи прагне бачити) її “міцною українкою” [84, арк. 56]. До певної міри це відбиває ідеалістичні шукання народолюбців. Прагнення бачити поряд з собою “молодшого товариша” було характерне для освіченої частини суспільства Російської імперії другої половини ХІХ ст. Тож відповідні запити у середовищі інтелігентів симпатиків українства, не оригінальні. Натомість певна своєрідність народолюбної інтелігенції вбачається у національній складовій шлюбних ідеалів. Під національною складовою розуміємо власне не етнічне походження, а послуговуючись формулою Л. Смоленського, “визнання народності даної країни по її селянському населенню та служінню інтересам цього народу” [19, с. 192]. Таким чином, вживане у епістоляріях та мемуаристиці поняття “українка” охоплює сферу переконань і стає можливим для кожної, що ці переконання розділяє. Л. Драгоманова-Кучинська, яку ідеалізувало чимало народолюбних інтелігентів, писала у листі до О. Черепакіна: “Якщо Ви хочете, щоб Ваша дружина була цілком до мене подібна, то вона мусить бути в першу чергу українкою і не забувати цього все своє життя” [20, с. 345]. С. Єгунова-Щербина згадувала, що Одеську громаду відвідувало виключно ті жінки, які любили Україну та бажали її відродження. Саме серед учасників громади вона знайшла собі чоловіка [19, с. 189–190]. Тож у наративних джерелах українство дружини виступає актуальним шлюбним запитом.

Але слід розуміти, що не всі жінки прагнули перейняти народолюбні погляди, і очевидно, що не всі чоловіки намагалися їх прививати. Влучно це ілюструє зауваження П. Куліша до дружини Л. Глібова, з якою у Пантелеймона Олександровича певний час був роман: "Та що ж, коли справді нема смаку в пишній молодиці, як не любити і не знати нашої народності! Всякій-бо людині треба чимось бути: чи москалем, чи ляхом, чи українцем. Ви самі бачите, що москальки з Вас не буде. А полька з Вас яка? Ви польську народність знаєте тільки з вешечку. Тим часом всяке слово Ваше показує, з якого Ви народу походите, а Ви того народу цураєтесь. (курсив наш – А. Н.)" [21, арк. 2]. Параскева Федорівна, уроджена Бордонос, виступала у характерних ролях в аматорських українських виставах Чернігова. Але це зовсім не викликало у жінки симпатій до ідей народолюбства [3, с. 38–40].

У середовищі дружин та наречених таку індивідуальність не можна назвати поодинокую. Л. Мищенко відверто писала, що її участь у святкових заходах Київської Старої громади диктувалася, у першу чергу, бажанням розважитися. До праці у "Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу" її мотивував щорічний благодійний бал. Зовсім іншим виглядає підхід В. Антонович, яка самовіддано працювала у притулку і навіть включила одного з вихованців П. Петруняка до свого заповіту [22, арк. 1].

Та все-таки після одруження, чимало жінок охоче долучались до культурницької, педагогічно-просвітницької діяльності громад Наддніпрянщини, потрапляючи під вплив переконань свого чоловіка та його оточення [10, с. 148–151]. Росіянка К. Порозова (Чубинська), за свідченнями Г. Берло, цілком поділяла погляди обранця, хоч і не змогла вивчити української мови [23, с. 110–113]. О. Пелехіна-Кашкіна, англійка за походженням, взявши шлюб з Ю. Цвітковським, стала однією найактивніших дам у Київській Старій громаді та організованому народолюбними жінками "Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу" [10, с. 145].

Шлюб з демократично налаштованим інтелектуалом уможливував реалізацію інтелектуальних, літературних, творчих здібностей та обдарувань поза сімейним колом. Цим скористалося чимало дружин народолюбців, від активних на ниві української справи так і цілком до індивідуальних. Наприклад, завдяки одруженню П. Глібова та О. О'Коннор (Лисенко) розвивали свій драматичний талант.

Зауважимо, що не всі жінки мали амбіції поза сімейним життям та проявляли суспільну активність. Це яскраво ілюструє пасаж з листа О. Кістяківської до чоловіка, знаного учасника Київської Старої громади. Вочевидь, відповідаючи на заклик чоловіка самостійно працювати у якості вченого, Олександра Іванівна запевняла його, що не має такого бажання і прагне зосередитися на ролі його помічника [24, арк. 3]. Натомість її рідна сестра, дружина В. Антоновича, енергійно працювала на ниві благодійництва, початкової та жіночої освіти [22, арк. 1].

Коли чоловічі уявлення про шлюб та майбутнього партнера досить яскраво відображені у джерелах, то жіночі ідеалістичні шукання прослідкувати складніше. Це пов'язано з тим, що у жіночій автобіографічній прозі та епістоляріях не транслюється якихось чітких вимог. Наведемо цитату ще з одного літературного твору, повісті О. Кониського "Юрій Горовенко", де закохана дівчина думає про головного героя: "От се той чоловік, про яких я читала" [25, с. 480]. Виникає потреба розібратися на які літературні взірці вона орієнтується. Не вдаючись до детального екскурсу у російську та українську літературу другої половини XIX ст. зазначимо, що популяризувався новий чоловічий типаж – борець за суспільне благо, котрий репрезентував читаючому загалу демократичну інтелігенцію, а відтак – став привабливим для співчуваючої їй частини читачів [25, с. 487]. Симпатії до цього харизматичного образу мали певний вплив на подружні перспективи "неблагонадійних" чоловіків.

Зазначимо, що чимало представників народолюбної інтелігенції чи до одруження чи після нього підпадали під категорію неблагонадійності. Їхні погляди та діяльність, направлені виключно у мирне русло, в умовах перегляду основ національної політики Російської імперії, яка зазнала суттєвих змін у другій половині XIX ст. – публічні вияви неросійської (зокрема, польської та української) ідентичності викликали реагування з боку державної влади, повинні були трактуватися суспільством як дуже радикальний крок. Особи під поліцейським наглядом чи адміністративні заслання, виглядали не жертвами обставин, а бунтарями. Це скандалізувало консервативну та помірковану більшість освіченого суспільства та відбивалось на особистому житті: далеко не кожна родина хотіла прийняти до свого складу таку особу.

Архангельське обернулося для народолюбця П. Чубинського справжньою особистою драмою – дівчина, яку він любив, стала дружиною іншого. Проте Павло Платонович не позбавився можливості здобути особисте щастя, навіть будучи засланцем. Він одружився з К. Порозовою. Катерина Іванівна аж ніяк не могла керуватись практичними міркуваннями, прийнявши рішення вийти заміж, бо П. Чубинський потерпав від нестачі коштів, а його здоров'я було підірване суворим кліматом, розпочався процес передчасного старіння. "Ще не багато літ прожив / а вже сивіє чорний волос" – афористично писав він про свій стан під час заслання. Нове кохання, та одруження, що послідувало за ним, надихнуло його на написання вірша "До моєї Катрусі". Душевне піднесення, подароване щасливим коханням, описане наступним чином: "Тепер з тобою спочиваю, / Тепер прийшла моя весна, / Я мов по смерті оживаю, / І ти, як зіронька ясна".

Шлюб іншого народолюбця, О. Кониського, визначилось схожими обставинами. Відбування адміністративного заслання у Тотьмі, що викликало в активного учасника Полтавської громади почуття песимізму та зневіри, обернулось неочікуваним весіллям. Марія Пестерева, спадкоємиця багатих російських підприємців, вийшла заміж за Олександра Яковича всупереч волі своїх опікунів [26, с. 75]. Цій події О. Кониський присвятив вірш, що яскраво демонструє життєдайні зміни у настроях засланця внаслідок одруження: "Живила ти мене в неволі / З тюрми на "волю" провела! / Ти вбите серце воскресила" [25, с. 539].

Мотивації М. Пестеревої та К. Порозової піти під вінець з чоловіками-засланнями, за можливості обирати на шлюбному ринку, вочевидь частково обумовились привабливістю образу борця за суспільне благо. Ідеальну поведінку, на яку впливали як почуттєві так і ідеологічні фактори, для нареченої чи дружини у такій

ситуації пропонували і художні твори і саме життя. Зростання впливу ідеології простежується у листі С. Лободи до чоловіка, написаного після арешту Віктора Васильовича: “Я була тобі вірним, відданим другом, товаришем впродовж багатьох років, і залишуся такою до останньої моєї години (курсив наш – А. Н.)” [27, арк. 2].

Труднощі та негаразди зі своїми обранцями поділяли не тільки жінки. Коли С. Русову кілька разів заарештовували за нелегальну літературу та контакти з російськими революціонерами, її чоловік з дітьми, попри застереження III відділення, переїздили поближче до міст, де вона відбувала покарання [10, с. 176–177].

Щодо шлюбних ідеалів досліджуваного періоду важливе ще одне нове явище, чи не вперше науково розглянуте у книзі Т. Богданович “Кохання людей шістдесятих років” [28, с. 12–16]. Мова йде про те, що справедливим і законним є роз’їзд подружжя, коли виникають почуття до третьої особи. Бурхливо на це відгукнулася художня література. В. Веремко афористично зазначила, що персонажі роману “Що робити?” зробили крок у реальне життя [12, с. 52]. У середовищі інтелігенції, у тому числі й народолюбної, цим неоголошеним правом скористалися як жінки так і чоловіки.

Розрив М. Ковалевської з чоловіком, активним учасником українського руху, М. Ковалевським, відбувся головним чином тому, що жінка покохала іншого, свого однодумця та соратника по народницькій діяльності В. Дебагорія-Мокрієвича. Покинута Микола Васильович виховував їхню спільну доньку Галю, виплачував утримання Марії Павлівні, вирішував її нагальні повсякденні проблеми. [29, арк. 1]. Судячи по епістолярному комплексу сім’ї, колишній чоловік навіть налагодив з нею приятельські стосунки, відмовившись від влаштування сімейного щастя з іншою партнеркою, визнаючи таке право за жінкою. О. Пелехіна-Кашкіна (у другому шлюбі – Цвітківська) залишила свого першого чоловіка, з яким була нещаслива. М. Заленська-Ковалевська, пішла від полтавського поміщика Миколи Спиридоновича Ковалевського до О. Потєбні, знаного філолога та харківського народолюбця. Дослідниця біографії О. Потєбні В. Франчук зазначала, що їхнє подружнє життя склалося вдало [30, с. 375]. Відзначимо, що такі практики не попадали під поняття казусу, але й не здобули великого поширення: народолюбна інтелігенція у своїй переважній більшості була доволі консервативною.

Важливою складовою ідеології учасників українського руху другої половини XIX ст. було поняття “демократизм”, що переконливо доводять знані дослідники громадівського руху. Це визначали симпатії до українського села, захоплення соціалістичними та романтичними філософськими доктринами, та великою мірою, – прагматичними міркуваннями. Чимало інтелігентів вело досить скромний спосіб існування та переважно орієнтувалась на власні заробітки від служби, а значить не могли собі дозволити проживати в розкошах.

Відтак, демократизм народолюбців з одного боку опротестовував спосіб життя еліт, який вони вважали для себе мало прийнятним, виражав свідоме прагнення відмовитись від сибаритства. Пасаж з “Моїх споминів” С. Русової, промовисто свідчить про це прагнення: “Жили ми вбого, але я в своєму демократичному піднесенні раділа цим злидням, і коли одного разу, одержавши гроші за лекції, Ол. Ол. (Олександр Олександрович – А. Н.) приніс на вечерю сардинки, я обурилася на таке буржуазне порушення нашого аскетизму” [10, с. 158]. З іншого боку, в побутовій площині, демократизм потребував чималої господарської вмілості, особливо від жінки, котра займалась веденням дому.

“...Придивляйся до хазяйського, сімейного життя. Ось тобі і розрада...” – промовисто писав П. Житецький в листі нареченій Варварі [17, арк. 47]. Сімейне та жіноче приятельське листування переконливо свідчить про те, що у своєму подружньому, сімейному просторі дівчина повинна була вирішувати цілий комплекс різноманітних домашніх проблем, тож відповідні вміння були актуальною шлюбною вимогою.

Для модернізаційних суспільних процесів 1860–1880-х ст. характерна певна демократизація шлюбної процедури у освіченій частині суспільства. Як вже йшлося вище, достатніми підставами для одруження було взаємне погодження молодих. Батьківська чи опікунська заборона не завжди відігравала вирішальну роль. Шлюби за взаємним погодженням, схвалені батьками обох сторін, були найбільш характерні для людей однієї соціальної категорії (дрібно дворянство П. Косач та О. Драгоманова, М. Драгоманов та Л. Кучинська, М. Лисенко та О. О’Коннор), а також з представником державної служби чи людиною, котра має стабільну приватну практику (вчитель В. Антонович та правник О. Кістяківський одружились з баронесами В. та О. Міхель, а поліцейський секретар І. Тобілевич з Н. Тарковською).

Але родичі намагались опротестувати шлюб, коли між молодими існувала соціальна та матеріальна нерівність. Знана представниця українського народолюбства С. Русова (Ліндфорс), донька та сестра діячів земського руху, дворянка шведського походження у “Споминах” торкалась перипетій свого одруження з О. Русовим. Син військового лікаря, котрий виріс у матеріальній скруті, а навчаючись в університеті як заробіток мав лише приватні уроки, мусячи допомагати при цьому матері-вдові, не був гарною партією. Старший брат-опікун Софії заборонив дівчині виходити заміж без його погодження до 21 року [10, с. 157].

Двадцятилітня Софія, зважаючи на те, що О. Русов мав їхати до Санкт-Петербурга, не побажала терпіти розлуку та виїхала за нареченим попри заборони. Півроку вони жили невінчаним шлюбом, як товариші. Коли С. Русова стала повнолітньою, брат відмовився відвідати її весілля. Авторка “Споминів” описувала цю урочистість, котру іронічно іменувала “нігілістичною”, такою, що йшла в розріз з весільною обрядовістю, урочистістю, святковістю, як подію формального змісту [10, с. 158]. Софія Федорівна зауважувала, що зовсім не знала, куди їм подітися після вінчання. Врешті-решт, гостей було запрошено до молодят, і вони розбіглися, хто купувати шампанське, а хто ковбасу [10, с. 158–159].

Варвара Семенівна Житецька в листі до Людмили Михайлівни Драгоманової описує весілля молодого народолюбця М. Шульженка (1871 р.) цілком подібно до весілля Русових: “...Так, він одружився. Ми довго не

вірили, поки не побачили його під вінцем... Вбрана вона (наречена – А. Н.) була дуже просто. Після вінця поїхали до Шульженка та грали цілий вечір у карти..." [20, с. 105].

Тож у середовищі освічених людей, котрі живуть своїм фахом у цілому, та народолюбної інтелігенції зокрема – виразно простежується тенденція до спрощення шлюбної обрядовості. Це пояснюється як і прагматичними міркуваннями (інтелігенти в переважній більшості не жили заможнo, орієнтуючись на прибутки від власної службової діяльності), так і тягінням до демократизму в організації приватного простору.

Але водночас існувало бучне святкування, особливо у випадку, коли вирішальна роль в організації покладалась на батьків. Л. Мищенко пригадувала своє одруження як надзвичайно пишну подію" [32, с. 107].

Незгода батьків або опікунів дівчини на шлюб породжували таємні весілля, які звісно не були новацією. Такий варіант розглядався як крайній крок, та практикувався у випадку, якщо шлюб загрожував стати мезальянсом. Коли дядько М. Пестеревої, спадкоємиці багатих російських купців та діамантових промисловців, заборонив їй іти під вінець з засланцем О. Кониським, молоді утекли до сусіднього містечка й таємно обвінчалися там. Після одруження М. Кониська (з неочевидних причин, можливо через бажання довести силу почуттів чоловікові), зробила його єдиним власником своїх статків [26, с. 134].

Були і спонтанні одруження, які не планувалися завчасно і відбувались стихійно. Є. Чикаленко згадував, що саме так він узяв шлюб, за компанію з товаришами. "Гарні лубенки", на одній з яких (М. Садиковій) Євген Харлампієвич одружився, відповідали запитам приятелів і їх "у будь-який момент могли взяти заміж інші" [33, с. 110]. Подібне до чикаленкового весілля описувала і Л. Мищенко: запрошений на її весілля товариш-народолюбець Ф. Мищенка "за компанію" того ж вечора одружився з її кузиною [32, с. 107].

Певною новацією, яку пропонувала доба стали вже згадані вище невінчані шлюби. Формування поглядів на шлюб, як партнерство, обумовило, що інтелігенти другої половини ХІХ ст. доволі лояльно ставились до подібних практик, головна приваба яких полягала в можливості змінювати партнера у випадку невдалого співжиття подружжя, а частина навіть сприйняла їх з ентузіазмом. М. Старицький в оповіданні "Зірниця", присвяченому подіям 1870-х рр., змалював невінчаний шлюб між народолюбною Галею та російським народником Васюком, вже жонатим на той час. Чоловік переконував її погодитись на такий тип сімейних відносин наступними словами: "Повірте мені, що не в інших речах сила цієї суспільної інституції, а у нас самих. Міцні ми у слові та обов'язках – і все буде міцно..." [16, с. 330].

Головною привабою невінчаного шлюбу стала можливість вирватись за традиційні рамки, що обмежували свободу особистого вибору та самостійно обирати партнера, керуючись власними симпатіями, почуттями, уявленнями, не рахуючись з інтересами родини чи соціальною приналежністю. У середовищі народолюбної інтелігенції подібний варіант ставав реальним виходом, коли розлучення з попереднім партнером було неможливим з низки причин. М. Заленській-Ковалевській не дав розлучення її офіційний чоловік, Микола Спиридонович. Та у нових стосунках з О. Потєбнею жінка здобула особисте щастя. М. Лисенко через низку обставин не міг розлучитися з першою дружиною, але попри неможливість зробити це офіційно, вдало влаштував сімейне життя з О. Липською [34, с. 63–182].

Серед української інтелігенції та російських народницьких кіл існувала також практика фіктивного шлюбу. Попри модернізаційні процеси традиційні сімейні підвалини нерідко виявлялися міцними. Жінка могла цілком залежати від волі батьків чи опікунів, що вирішували її долю, зокрема й питання вищої освіти. Утім, одруження передавало права вирішувати ці питання чоловіку. Тож шлюб, за наявності лояльного партнера, міг по-справжньому звільнити молоду дівчину, дати реалізуватися її мріям про вільне життя, уберегти від небажаної партії. Нерідко причинами стати курсисткою або виїхати до іншої країни на навчання було не стільки бажання опанувати певну науку, а вирватися з традиційного кола на волю, побачити світ, насолодитися молодістю. Л. Мищенко, дружина відомого народолюбця Ф. Мищенка, так описувала свій порив їхати до Петербурга на Вищі жіночі курси: "Що вабило нас до курсів – наука? Скажу одверто, що вона в цих пориваннях до курсів для мене найістинні грала третестепенну роль; вабило життя, воля, нові враження, нові ще не знані радощі" [32, с. 130].

Одружитися з метою надати дівчині права та зробити її вільною, цілком незалежною людиною – суспільна тенденція, що зафіксована в російській та українській літературі [16, с. 328–329]. М. Зібер, видатний український вчений народолюбних переконань, взяв фіктивний шлюб з Н. Шумовою, котра мріяла стати медиком та навчатись у Швейцарії. Мрії Надії Олімпіївни та її старшої сестри справдились: обидві вони стали студентками Бернського університету. Н. Шумова не вела спільного життя з М. Зібєром, який перебував на еміграції в Парижі, інколи відвідувала його там і ставилась як до товариша, а не вінчаного чоловіка. Це гнітило Миколу Івановича: він палко полюбив фіктивну жінку, котра зовсім не прагнула розділити його почуття [32, с. 110–111].

Є. Чикаленко, описуючи свою працю в Харківській громаді, що взаємодіяла з окремими російськими народниками, пригадував одруження народника Я. Зубенка з раніше ніколи не баченою ним генеральською донькою. Дівчина хотіла вчитись на курсах і отримати незалежність від батьків, що підштовхнуло її до такого радикального кроку. Народник Ю. Бунін, знайомий цієї панни, запропонував будь-кому з товариства одружитися з нею, що не викликало жодного подиву, як достатньо поширена практика. Обставини цього шлюбу, за словами мемуариста, виявились щасливішими, ніж у М. Зібєра та Н. Шумової: молоді закохались один у одного [33, с. 108–109].

Отже, модернізація суспільних інституцій у Російській імперії пореформеної доби сприяла становленню малої демократичної сім'ї. Старі устої похитнулися, спростилася процедура одруження, а роль родини у прийнятті матримоніальних рішень зменшилася. На зміну шлюбу, що укладався з прагматичних міркувань, прийшов шлюб на основі взаємних почуттів. Криза традиційних цінностей, вплив соціалістичних вчень, активно дискутоване освіченою частиною суспільства "жіноче питання" склали вплив на переосмислення

інтелігенцією ролі жінки у шлюбі. За нею визнавалося право бути не тільки дружиною та матір'ю, а й реалізуватися. Для демократично налаштованих інтелігентів ідеальна модель подружніх стосунків базувалася на розподілі ролей таким чином: чоловік голова сім'ї, а дружина його "молодший товариш". Тож подружжя мало поєднуватися не лише спільним повсякденням, сексуальними відносинами, продовженням роду, а й інтелектуальною та духовною спорідненістю. Подібні уявлення про шлюб та подружні стосунки були притаманні не лише народолюбцям, а й демократично налаштованій інтелігенції Російської імперії. Але своєрідність матримоніальних ідеалів представників народолюбства полягає у бажанні мати партнера, котрий зможе поділяти їхні ідеологічні переконання та самовизначитися як українець.

Джерела та література

1. Пушкарева Н. Л. "История повседневности" и "история частной жизни": содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. – 2004. – М., 2004. – С. 93.
2. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша / Є. Нахлік. – К.: Український письменник, 2006. – 366 с.
3. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Николаєвою: біографічно-культурологічне дослідження; з додатком невідомого листування / Є. Нахлік. О. Нахлік – Львів, 2009 – 319 с.
4. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс. – М.: РОСПЭН, 2004. – 616 с.
5. Пиетров-Эннкер Б. "Новые люди" России: развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер / пер. с нем. – М.: РГГУ, 2005. – 444 с.
6. Пономарева В. В. Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М.: ООО "ТИД – Русское слово – РС", 2008. – 320 с.
7. Экштут С. Повседневная жизнь русской интеллигенции от эпохи Великих реформ до Серебряного века / С. Экштут. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 428 с.
8. Світленко С. І. Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко – Д.: Вид-во Навчальна книга, 1999. – 239 с.
9. Нечуй-Левицький І. С. Хмари / І. С. Нечуй-Левицький. – К.: "Веселка", 1993. – 375 с.
10. Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 135–175.
11. Листи М. Драгоманова до рідних // Невідомий Драгоманов // Хроніка 2000 / ред. кол.: Ю. Буряк (гол. ред.) та ін. – К.: 2009. – Вип. 79. – С. 335–462.
12. Веремченко В. А. Супружеские отношения в дворянских семьях России во второй половине XIX – начале XX века: этапы эволюции / В. А. Веремченко // Социальная история. – СПб: Алетейя, 2008. – С. 47–66.
13. Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. / В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1998. – С. 15–142.
14. Мельник-Антонович К. Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича / К. Мельник- Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 191–202.
15. Драч О. О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – № 18 – К., 2011. – С. 223–230.
16. Старицкий М. Повести и рассказы / М. Старицкий. – К.: Дніпро, 1986. – 436 с.
17. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ НАНУ. ВР), ф. І., спр. 48003, 83 арк.
18. ІР НБУ НАНУ. ВР, ф. І, спр. 47562, 2 арк.
19. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років / С. Єгунова-Щербина // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 189–199.
20. Архів Драгоманова / упоряд. Г. Лазаревський. – Варшава, 1938. – Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – 446 с.
21. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ НАНУ. ВРФТ), ф. 238, спр. 9, 2 арк.
22. ІР НБУ НАНУ. ВР, ф. 66, спр. 527, 2 арк.
23. Берло Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський / Г. Берло // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 110–113.
24. ІР НБУ НАНУ. ВР, ф III, спр. 62402, 2 арк.
25. Кониський О. Я. Оповідання. Повісті. Поетичні твори / О. Я. Кониський. – К.: Наук. думка, 1990. – 641 с.
26. Конисская М. Старые фотографии / М. Конисская // Новый мир. – 1994. – № 3. – С. 73–91.
27. ІЛ НАНУ. ВРФТ, ф. 77, спр. 124, 2 арк.
28. Богданович Т. Любовь людей шестидесятих годов / Т. Богданович. – Л.: Academia, 1929. – 448 с.
29. ІР НБУ НАНУ. ВР, ф 88, спр. 25, 2 арк.
30. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня: сторінки життя і наукової діяльності. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
31. Мищенко Л. З минулого століття (спомини) / Л. Мищенко // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 4. – К., 1929. – С. 106–160.
32. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): документально-художнє видання / передмова: В. Шевчук. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
33. Пчілка Олена. Микола Лисенко. Спогади й думки. / Олена Пчілка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: "Музична Україна", 1968. – С. 63–182.

Nikitenko A. "I will lead her to wisdom!": Marriage ideals and strategies among ukrainophiles of Dnieper Ukraine during the second half of the nineteenth century.

The article deals with the views on marriage and marriage strategies of ukrainophiles in the late nineteenth century. On the basis of studying of narrative sources: memoirs, epistolary literature, fiction identified features of male and female future partner vision. The role of ideological convictions is also considered, the tactics of matrimonial behavior in these aspects are tested.

Key words: ukrainophiles, marriage, matrimonial behaviour, marriage ideals, fictitious marriage.